

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ І ЧИТАЦЬКІ ІНТЕРЕСИ ВИЩОГО УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ХАРАКТЕРИСТИКА МАЛОВІДОМИХ ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ

Світлана КАГАРЛИК

В умовах України ранньомодерного часу, коли Церква значною мірою долучалася до суспільних процесів, а культура носила переважно духовний характер, провідну верству суспільства складали представники вищого духовенства (від настоятелів монастирів ігуменів чи архімандритів до керівників епархій і митрополій), яке не лише посідало всі щаблі церковної ієрархії, а й здобуло високий авторитет своєю церковно-політичною, релігійно-духовною та культурно-просвітницькою діяльністю. Його представники були переважно вихованцями Києво-Могилянської академії, у стінах якої в XVII–XVIII ст. формувалася українська світська й духовна православна еліта, і становили найосвіченішу верству українського народу.

Після здобуття певного рівня освіти в Академії (повного — з богослов'ям включно, чи неповного — по риторику чи філософію) певна частина її вихованців ішла в монастир і проходила відповідні ступені чернечого життя — від послушенства до постригу, висвяту в черговий сан, а надалі реалізовувала себе в церковній чи церковно-освітній сферах. У цьому контексті важливо простежити інтелектуальний потенціал та читацькі інтереси вищого українського духовенства, використовуючи передусім малодосліджені на сьогодні джерела, зокрема духовні заповіді й описи майна духовних осіб, книжкові пожертви, екслібриси на книгах тощо. Цікаву інформацію про власницькі написи на стародруках, які вказують про належність їх тій чи іншій духовній особі, подають також багатотомні історико-статистичні описи епархій — Чернігівської, Харківської та Полтавської. На деякі із цих джерел уже звертали увагу окремі дослідники. Зокрема Я. Ісаєвич

простежував каталоги приватних книгозбірень низки світських і духовних осіб [4, с. 362–368]. Широкий спектр книжкових записів на стародруках демонструє дослідження М. Шамрай [13]. Значно менше в науковому обігу фігурують духовні заповіді (передусім духовних осіб) та історико-статистичні описи епархій, важливість яких у контексті досліджуваної теми не менш суттєва.

Слід також зазначити, що значення дослідження духовних заповітів вищого українського чернецтва в нашому контексті полягає в тому, що особливо цінний елемент цих джерел — книжкові пожертви — крім вказівок на наявність даних книг у колекції власника та його інтелектуальний потенціал, дають також можливість з'ясувати шляхи та розміри поповнення монастирських бібліотечних колекцій, що в перспективі може стати одним із напрямів реконструкції бібліотечних фондів. З іншого боку, каталоги приватних бібліотек, які подавалися в контексті описів майна померлих духовних осіб (як додаток до духовних заповітів чи окремими документами), дають нам загальну картину читацького середовища тогочасної української духовної еліти.

Високоосвічені вихідці з Києво-Могилянської академії, українські архієреї формували в себе значні бібліотеки з “руських”, полономовних і латиномовних книг. Реєстри цих книг, які подавалися в складі загального опису їхнього майна, підтверджують, що вище українське духовенство у своїй пастирській діяльності широко користувалося богослужбовими та іншими виданнями українських друкарень, передусім найпотужнішої з них — друкарні Києво-Печерської лаври.

Книги українського, передусім лаврського, друку були обов'язковою складовою особистих книгозбірень українських архієреїв, насамперед київських митрополитів. Так, у власноручному реєстрі книг, доданому до духовного заповіту архієпископа Київського, Галицького і всієї Малої Росії Варлаама Ванатовича, усі 16 книг були лаврського друку, окрім московського перевидання “Камня в'бры” Стефана Яворського, причому два Євангелія, як зазначалося в реєстрі, йому дісталися від його наступника на Київській митрополитській кафедрі Тимофія Щербацького. У списку книг також були: Апостол, Псалтир із тлумаченням, Часослов, Новий Завіт, Пісна і Цвітна Тріоді, Сідмичні канони, Службник, Алфавіт духовний, Каноник, Требник, Служба і Житіє св. Миколая, Канон з Акафістом св. великомучениці Варварі [5, с. 225].

В особистому зібранні митрополита Київського і Галицького Арсенія Могилянського, як засвідчував його духовний заповіт, значилося 252 книги кириличного друку, з них не менше 24-х книг — печерського друку: 12 Місячних міней, 2 книги — “Бесѣды св. Іоанна Златоустого на 14 посланій св. апостола Павла” (1623), 3 Патерики, 5 Служб Печерських, 2 Служби Антонію і Феодосію, а також не менше 22-х книг — московського друку (місце друку книг в описі зазначалося не завжди). Усі ці книги за велінням заповідача належало продати. В окремому списку, що додавався до заповіту, значилося також 40 латиномовних книг [5, с. 225].

Книгами лаврського друку користувалися й інші архієреї та настоятелі багатьох українських монастирів. Так, по смерті преосвященного Єпифанія Тихорського, єпископа Белгородського й Обоянського, був складений реєстр його майна — “келейныхъ его книгъ и денегъ и всякихъ вещей”, у якому майже половина всіх друкованих кирилических книг — 18 із 40 — значилися як книги печерського друку: Патерик, “Месія Правдивий” Іоанікія Галятовського, “Руно Орошенное” Димитрія Ростовського, “Ифіка Іерополітика”, “Диалогизм духовный”, 2 Апас-

тол, “Камень В'бры” Стефана Яворського 1730 р., Тріодь Пісна 1727 р., Тріодь Цвітна 1724 р., “Житія святихъ отецъ” у випусках 1689, 1695, 1700 і 1705 років, Канони Богородичні осьмогласні, Алфавіт духовний 1710 р., Псалтир тлумачний 1697 р., Требник 1722 р. Щодо книг у своєму заповіті Єпифаній Тихорський зазначав: “Книги всѣ русскія и польскія отдать в коллеіумъ” [6, с. 946, 947].

У приватних бібліотеках українських церковних діячів, зокрема тих, хто ніс служіння за викликами Синоду в духовних установах Російської імперії, також відклаталося чимало книг печерського друку, що засвідчують їхні духовні заповіти й складені по смерті реєстри особистого майна. Так, у духовному заповіті єпископа Нижньгородського й Алатирського Феофана Чарнуцького († 1780) значилося 20 книг, зокрема надруковані в Києво-Печерській друкарні: Новий Завіт у 2-х примірниках, “Сокращенная христианская богословія” Платона Левшина, “Слова и речи архиепископа Феофана Прокоповича” і “Регламент духовный”. У реєстрі майна єпископа Костромського й Галицького Дамаскина Аскаронського († 1769) були Місячні Мінеї, Служби преподобним печерським, “Миняя обшая”, Патерик, “Бесѣды св. Іоанна Златоустого на 14 посланій св. апостола Павла”, “Бесѣды св. Іоанна Златоустого на дѣянія Святыхъ Апостолов”. У доданому до заповіту власноручному реєстрі книг єпископа Рязанського й Муромського Гавриїла Буржинського († 1731) значилися: Тріодь Пісна, Часослов, Акафіст св. великомучениці Варварі, “Осьмогласник”, “Правило к божественному причащенію”, “Диалогизм духовный”, “Алфавит духовный”. Майже з лаврських видань складалася бібліотека митрополита Тобольського й Сибірського Антонія Нарожницького († 1748): Псалтир, Часослов, Тріоді — Цвітна і Пісна, Новий Завіт, Требник, Євангеліє, Апостол, Псалтирка, Полуустав, Псалтир з коротким тлумаченням, Службник, 2 Панегірики 1744 р. У різній кількості книги печерського друку побутували також в інших — практично всіх — архієрейських приватних книгозбірнях [5, с. 245–246].

Описи майна духовних осіб характеризують інтереси до книжок вищого духовенства українських монастирів з вихованців Києво-Могилянської академії, зокрема Києво-Печерської лаври. Так, у реєстрі майна Печерського архімандрита Луки Білоусовича значилося 56 рукописних і друкованих книг (38 назв), з них 7 — печерського друку, 7 — московського, 15 — петербурзького, 4 — виданих латинською й німецькою мовами [7, арк. 10 зв.—11]. По смерті Порфирія Падуновського, який значився соборним старцем Києво-Печерської лаври й ігуменом Зміївського Преображенського монастиря, залишилося понад 50 книг, з них 20 — латинською мовою [9, арк. 19—25]. Соборний ієромонах Гедеон Каменський, племінник архієпископа Московського й Калузького Амвросія Зертис-Каменського, залишив по смерті, окрім речей побутового вжитку, бібліотеку із 33 рукописних і друкованих книг [10, арк. 7,8]. У приватному зібранні ігумена Дятловицького, згодом Новопечерського Свенського монастиря Інокентія Ждановича значилися Євхологон, Службник і Требник “на латинском и греческом диалектѣ” (з поміткою бібліотеки Києво-Печерської лаври), книги польською мовою “Казанія послѣ недели” (у двох примірниках) і “Скарга”, яку Інокентій перед смертю заповідав до Лаврської бібліотеки. Як свідчив печерський ієромонах Антоній, цими книгами ігумен Інокентій користувався ще під час перебування в Дятловичах [8].

Як бачимо, у приватних бібліотеках церковних діячів з вихованців Києво-Могилянської академії переважали книги слов'янською мовою, значною мірою це були богослужбові книги, потрібні їм у церковно-адміністративній діяльності, проте значний відсоток становили й полоно- і латиномовні книги, що пояснювалося відповідним рівнем освіченості в Києво-Могилянській академії, траплялися й книги грецькою чи французькою мовами. Особливо багато книг було в керівників Печерської друкарні, чи в тих осіб, які були причетні до видання книг і отримували за це плату книжковими прикладками, а також архієреїв із лаврської братії. Зокрема, кількість книг одного з керівників Печерської

друкарні Веніаміна Фальковського була така значна, що в Лаврі по його смерті (1750 р.) було створено комісію зі знавців латині у складі Гликерія Зорковського, Іраклія Лятошевича та Якова Русичевського для описування речей і книг померлого. З усієї їх кількості (192 книги) було: 129 латинських і 63 слов'янські (з них 7 рукописних, 10 книг печерського друку, 3 — львівського, 4 — петербурзького, 10 — московського, 2 — Могильовської друкарні, 2 — Віденської, 1 “на греческом диалекте”, 1 латино-грецька і 1 греко-слов'янська) [9, арк. 7—11].

У деяких діячів, зазвичай високого церковного рангу, переважали саме іншомовні, західного походження, книги. Так, ігумен Київського Пустино-Миколаївського монастиря Христофор Чарнуцький ще за життя передав Лаврі частину своєї бібліотеки — 119 друкованих книг (з них 7 слов'янською мовою і 112 — польською й латинською мовами) і 51 рукопис [11, арк. 6—8]. Особиста бібліотека архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського Іларіона Рогалевського налічувала 138 друкованих книг: 8 — печерського друку (серед них Акафіст седмичний, Тестамент, Каноник, “оправній в бѣлій паргамѣнь под маренушь въ пуделку”, Акафіст новий), 67 — московського, 11 — Санкт-Петербурзького, 2 — чернігівського, 20 книг — “польской и немецкой печати”), а також чимало рукописних, переважно латиномовних, книг [12].

Наявність такої значної кількості полоно- та латиномовних книг у приватних книгозбірнях лаврських діячів засвідчує, що українська національна еліта в особі духовенства й шляхти часів середньовіччя була тісно пов'язана з польською культурою. Зокрема, це отримана ними відповідна освіта — в Києво-Могилянській академії особливої уваги надавали латинській мові, навчання в західноєвропейських навчальних закладах і контактам з ними, можливості українських ієрархів придбати необхідні книги за кордоном тощо. На думку І. Шевченка, культурна орієнтація української шляхти на Польщу тривала до середини XVIII ст. [14, . 129].

Читацькі інтереси тогочасного вищого духовенства фіксують також власницькі написи на книгах і рукописах, які відкриті в рукописних монастирських зібраннях. Зазвичай це записи дарчого характеру. Так, рукописний “Хрисмологіон” з бібліотеки Києво-Печерської лаври містить маргінальний запис “...высокопреп(одо)бнѣйшій г(оспо)д(и)н о(те)ц Архіандрит Геннадій приложилъ до книг Бібліотеки Києво-печерскія”. Підпис того ж ієрарха Геннадія Комаровського значиться також на творах Св. Кирила, архієпископа Єрусалимського та аркушах інших рукописних книги Лаврської бібліотеки. Інший запис засвідчує, що Слов'янський переклад латиномовного твору Феодора Студита, зроблений митрополитом Тобольським і Сибірським Антонієм Стаховським, передав у Лавру з дарчим автографом його наступник на митрополічій кафедрі Філофей Лещинський, у схемі Феодор [5, 91].

На сьогодні збереглися маловідомі історико-статистичні описи епархій, вивчення яких дає нам цінну інформацію про надходження й зберігання книг у приходських храмах і монастирських книгозбірнях різних регіонів України [1; 2; 3]. У нашому контексті це дані про книги, які належали українському вищому духовенству і з певних обставин потрапили до церковних чи монастирських бібліотек. Зазначені історико-статистичні описи містять унікальну інформацію — вони фіксують помітки, екслібриси, маргінальні, вкладні та інші записи на стародруках, які вказують на власника книги, а також шляхи й обставини, за яких вони потрапили в той чи інший регіон України. Ці дані у свою чергу дають можливість реконструювати склад приватних бібліотек тих чи інших духовних осіб. Крім того, вони дають уявлення про бажання власника книги якнайкраще розпорядитися нею з просвітницькою метою.

Подані на сторінках історико-статистичних описів записи на стародруках засвідчують, що іноді вище духовенство дарувало книги до своїх маєтків, або вотчин обителів, де вони несли свою духовну службу. Майбутній митро-

полит Чернігівський і Новгород-Сіверський Дмитрій Ростовський (Туптало), коли ще був архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря, 1698 р. подарував Євангеліє київського друку 1697 р. до монастирського маєтку с. Серединки [2, кн. 5, 279]. Інший чернігівський преосвященний — архієпископ Антоній Стаховський залишив у подарунок для своєї резиденції Євангеліє московського друку 1703р., про що засвідчує запис: “Рокубожого 1720 постройся сіє євангеліє тцаніємъ и иждивеніємъ келейнымъ недостойнаго архієпископа чернѣговскаго Антонія Стаховскаго до храму Св. Страстотерпецъ Бориса и Глѣба въ домъ архієрейскій въ чернѣговѣ градѣ за отпущеніє грѣховъ” [2, кн. 2, 52]. Єпископ Суздальський Тихін Якубовський подарував низку книг до Вознесенського храму м. Коропа, зокрема книги печерського друку — Цвітну Тріодь 1702р. та Октоїх 1739р. На останньому зберігся напис: “1765 г. купленъ и отданъ въ храмъ вознесенія, что въ градѣ Коропѣ Т(ихономъ е(пископомъ) с(уздальскимъ)” [2, кн. 5, . 354]. Раритетом є Октоїх київського друку 1699 р., який зберігався в Ніжинській Миколаївській церкві, з написом, який засвідчує, що він подарований найвищим церковним сановником українського походження — місцєблюстителем патріаршого престолу Стефаном Яворським: “смирный Стефанъ Яворскій милостію Божію митрополить рязанскій 1702 апр. 23 д. дарствовалъ сію книгу брату своему о. Павлу Яворскому въ знаменіє благословенія Божія” [2, кн. 7, 374].

Збереглися також дані про те, що низка книг київського друку, які раніше були в складі приватних архієрейських бібліотек, пізніше за невідомих обставин потрапили до приходських церков Чернігівщини. Так, на одному з євангелій с. Олишівки Чернігівської єпархії зберігся напис: “сіє євангеліє келейное преосв. Митрополита Тобольскаго и Сибирскаго Антонія Стаховскаго, присланное въ даръ отъ обители св. Києвопечерской” [2, кн. 5, с. 268]. Службник київського друку 1653 р., виявлений у с. Козляничаях, містив примітку “изъ числа книгъ преосв. Тимофея митрополита Московскаго” [2, кн. 6,

с. 187], тобто книга була в користуванні Тимофія Щербачького, який у 1748–1758 роках був Київським, а в 1758–1767 роках Московським митрополитом. 12 Службових Міней московського друку 1741 р. із с. Гиносівки на Слобожанщині мали напис: “съ книгъ Игумена и намѣстника Троицкой Сергіевской Лавры Феодосія Іоанковскаго” [3, отд. 4, с. 160] (Янковського), який згодом — у 1745–1750 роках — став керівником Санкт-Петербурзької єпархії.

З числа духовних осіб, авторів книжкових записів, переважало духовенство київських монастирів. Так, Псалтир київського друку 1704 р. з с. Опанасівки Гадяцького повіту мав напис: “1751 р. ієромонахъ Викторъ Кіевской Лавры на поминовеніе родителей своихъ ієрея Емеліана, ієрея Феодора, Анны” [1, с. 337], а Євангеліє київського друку 1712 р. — напис: “Року 1718 іюля 10 надалъ сію книгу, євангеліє св., ієромонахъ Федоръ Лебединскій, законникъ монастыря Свято-Михайловскаго Золотоверхого Кіевскаго, за отпушеніе грѣховъ своихъ до обители Свято-Троицкой Красногорской Чернусской на вѣчное употребленіе и незабвенную себѣ память” [1, с. 357].

Книги Печерської друкарні також дарувало власне духовенство Печерського монастиря, іноді з власних мотивів. Так, Службеник київського друку 1629 р. із храму с. Євминки на Чернігівщині (не належало до лаврських вотчин) містив напис: “року 1689 іюля 14 д. сей службеникъ данъ на престоль до великой церкви пресвят. Богородицы печерскія ієромон. Іоасафать, старецъ честный соборный”, тобто член керівного органу Києво-Печерської лаври — Духовного Собору [2, кн. 5. с. 438]. Відомо, що видання Печерської друкарні дарували і особисто настоятелі Печерського монастиря: в храмі с. Осколки Чернігівської єпархії перебувало Євангеліє 1745 р. з написом: “далъ въ церковь первомученика Стефана осколковскую архимандритъ Зосима Валкевичъ на прошеніе священника осколковскаго Іоанна Давидовича Шипулинскаго” [2, кн. 7, с. 104].

Дослідженню маргіналії на українських стародруках із колекції стародруків НБУВ,

зокрема тих, що перебували в приватному користуванні духовних і світських осіб різних населених пунктів Лівобережної України та Слобожанщини, присвячене окреме дослідження М. Шамрай [13]. Так, запис на Пролозі московського друку 1643 р. засвідчує проналежність книги до бібліотеки митрополита Київського й Галицького Діонісія Балабана, в яку книга потрапила як дарунок архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля (1658 р.) [13, с. 171].

Слід зазначити, що маргіналії на стародруках дають іноді уявлення і про сприйняття автором тієї чи іншої інформації з книги. Особливо показова в цьому контексті підбірка записів відомого письменника та релігійного діяча Лазаря Барановича на його авторських примірниках з колекції НБУВ. Як стверджує М. Шамрай, ці записи, зроблені за період між 1670 і 1691 роком, можна поділити на п'ять груп: 1) прозові твори — теологічний коментар та доповнення до друкованого тексту; 2) політичні твори у віршованій і прозовій формі; 3) віршовані твори релігійно-філософського змісту; 4) цитування античних і християнських авторів; 5) фіксація стихійних явищ, особистих емоційних станів [13, с. 10, 11]. Комплекс цих поміток яскраво ілюструє як літературну, богословську й проповідницьку діяльність, так і політичні уподобання та духовний світ визначного представника Української церкви і культури.

Наведений матеріал засвідчує важливість використання таких джерел, як духовні заповіді й описи майна духовних осіб, різного роду записи на книгах, історико-статистичні описи єпархій тощо для вивчення інтелектуального потенціалу вищого українського духовенства ранньомодерного часу. Крім характеристики читацьких інтересів, вони також дають можливість реконструювати склад приватних та монастирських книгозбірень. Маргіналії та інші записи на стародруках у свою чергу дають іноді уявлення про сприйняття автором тієї чи іншої інформації з книжки, а загалом — про рівень духовної культури українського суспільства того часу.

1. *Грановский А.* Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем (Историко-статистический опыт). – Вып. 1.
2. *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873–1874. – Кн. 1–7.
3. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852–1858. – Отд. 1–5.
4. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002.
5. *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). – К., 2005.
6. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – Т. XI (1721). – Приложение VII.
7. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 796, оп. 42, спр. 61.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України) – Ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 1063.
9. ЦДІАК України. – Ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 1095.
10. ЦДІАК України. – Ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 1219.
11. ЦДІАК України. – Ф. 128, оп. 2 черн., спр. 3.
12. ЦДІАК України. – Ф. 128, оп. 2 черн., спр. 6.
13. *Шамрай М.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2005.
14. *Шевченко І.* Польща в історії України // Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Л., 2001. – С. 129.

The high Ukrainian clergy's intellectual potential and reader's interests of the early-modern time: the characteristic of poor known sources for research.

The poor known sources to research high Ukrainian clergy's intellectual potential of the early-modern time such as testaments, description of property of spiritual persons, book donations, ex-librises and other inscriptions in the books are characterized in this article. The meaning of historical-statistic descriptions of eparchies (especially of Chernihiv, Kharkiv and Poltava), which contain rich information about possessive inscriptions on the old printed books of spiritual persons and illustrate their readability, are also shown there.

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ 1920-х — 1930-х рр. О. НІКІФОРОВ І УКРАЇНСЬКА ФОЛЬКЛОРИСТИКА 1920-х — 1930-х ХХ ст.

Тетяна Шевчук, Валентина Новійчук

Відомий російський фольклорист Олександр Ісакович Нікіфоров народився в Петербурзі 9 (22).06.1893 р. й помер від голоду в блокадному Ленінграді 21.04.1942 р. Був учнем академіка В. М. Перетца (закінчив 1917 р. Петроградський університет). З 1922 р. працював в академічних закладах та вузах Ленінграда. Справою всього життя О. Нікіфорова було збирання і вивчення російських казок. Записи заонезьких, пінезьких та мезенських народних казок, зроблені вчнем протягом 1926–1928 роках, за кількістю матеріалу переважають відомий збірник О. Афанасьєва. У 1961 р. частину цих записів опублікував В. Пропп в академічній серії “Памятники русского фольклора” під назвою “Северно-русские сказки в записях А. И. Никифорова”. О. Нікіфоров виконав основну час-

тину роботи з текстологічної підготовки академічного тритомника “Онежские былины”. Основна частина праць О. Нікіфорова і його фольклорних записів, що зберігаються в Петербурзькому відділенні Архіву Російської академії наук (фонд 747), лишилася неопублікованою; частину матеріалів із передмовою С. М. Азбелева побачили світ у журналі “Живая старина” 1994 р. під назвою “Фольклор 1920–1930-х годов в записях А. И. Никифорова”. Залишилася в рукопису (у зв'язку з війною) монографія про російський обрядовий фольклор, а також захищена навесні 1941 р. докторська дисертація, присвячена доведенню усного походження “Слова о полку Ігоревім”. В Архіві РАН зберігається незакінчена велика монографія з морфології казки, над якою вчений працював у 1920-х роках. Цікаві